

OS CRUCEIROS COA IMAXE DO APÓSTOLO SANTIAGO NO CONCELLO DE PONTEDEUME

José Mª Fonte Sardiña

1. A PRESENZA DOS POBOS CELTAS EN TERRAS GALEGAS NO TEMPO DO APÓSTOLO SANTIAGO E A POSTERIOR CRISTIANIZACIÓN DOS SEUS MONUMENTOS E AS SÚAS XENTES DESPOIS DE SER ROMANIZADOS

Cando, segundo a tradición, chegou á Península Ibérica o apóstolo Santiago para evanxelizala, vivían en terras de Galicia os pobos celtas¹. Non sen certa esaxeración asegura Manuel Murguía que no tempo no que “as tribos celtas puxeron o pé en Galicia e se apoderaron do extenso territorio que compoñía a provincia galega, á que lle deron nome, lingua, relixión, costumes, nunha palabra, vida enteira, ese día rematou o poder dos homes inferiores no noso país [...]. O celta é o noso único, o noso verdadeiro antepasado”².

Aínda que, segundo Couceiro Freijomil, “a terra eumesa non foi explorada prehistoricamente e, polo tanto, non podemos dicir nada dela neste sentido [...], hai probas abundas de que os celtas existiron nela”³. Estes os nosos devanceiros utilizaban como elemento defensivo os castros⁴ e nas Terras do Eume está moi documentada a presenza desta cultura castrexa que deixou, ademais, unha fonda pegada na toponimia, como o demostran as actuais denominacións de lugares como O Castro, na parroquia de San Cosme de Nogueirosa; Os Castros, na de San Martiño de Andrade; ou de Castro de Ombre⁵. Pola súa parte, o topónimo Castrelo, na parroquia de Santa María de Centroña, provén do diminuí-

1. Como asegura Vicente Risco, “os celtas entraron en Galicia no século VI antes de Cristo [...] e pertencían ao grupo indoeuropeo ou indoxermánico procedente da Europa Central [...]. Coa invasión celta comeza en Galicia a Idade do Ferro. Os celtas trouxeron a cultura chamada de Hallstatt, característica da Europa Central, que produciu aquí a cultura indixena á que se lle dá o nome de cultura Norte dos Castros, que dura até a dominación romana”; tomado e traducido de RISCO, V.: *Historia de Galicia*, 1952, Editorial Galaxia, Vigo, terceira edición 1976, p. 18 e 19.

2. Tomado e traducido de MURGUÍA, M.: *Galicia*, t. I, Santiago de Compostela, 1985, p. 21 e 22.

3. COUCEIRO FREIJOMIL, A.: *Historia de Pontedeume e a súa comarca*, Pontedeume, 1995, cuarta edición, p. 12-14.

4. Véxase, entre outros, RISCO, V.: *Historia...*, *op. cit.*, p. 22.

5. O conde de Quirós confirma que o topónimo Castro de Ombre procede, “sen discusión, de UMEBRIGS, que significa o castro ou altura fortificada do río Ume [hoxe Eume] [...], que flúe nas inmediacións do castro, abrazando nunha revolta do

tivo de castro⁶. Ademais, o conde de Quirós asegura que a localización da cidade celta de Adrobrica coincide “co populoso castro que ao sudoeste da actual Pontedeume, nos confins de Centroña, se acubillaba no alto cumio do Breamo”⁷. Entre os pobos celtas que habitaban Galicia, cita Vicente Risco “os ártabros, que debían comprender varios grupos entre o golfo da Coruña e o cabo de Fisterra”⁸. O actual golfo Ártabro abrangue as rías de Ares –onde verte as súas derradeiras augas ao mar o río Eume–, Ferrol, A Coruña e Betanzos. Estas terras ártabras foran descritas xa por Pomponio Mela, contra o ano 40 –coincidindo cos tempos nos que Santiago, segundo a tradición, predicaba por estes lugares–, na súa *Chorographia*⁹.

Vista do Breamo e das rías do golfo Ártabro desde o Castelo de Andrade

seu leito e lambendo coas súas ondas os declives últimos do terreo sobre o que se erguía o poboado forte prerromano”; tomado e traducido de MILLÁN GONZÁLEZ-PARDO, I.: *Toponimia del Concejo de Pontedeume y cartas reales de su puebla y alfoz*, A Coruña, 1987, p. 30.

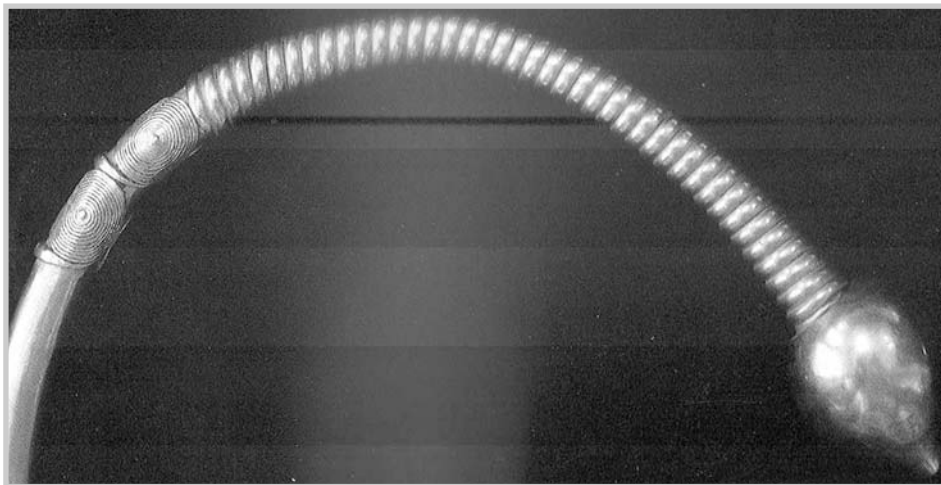
6. O conde de Quirós di que “o lugar de Castrelo contempla ao sueste a alta cima do Breamo (305 metros), en cuxa pendente noroeste se asentan Os Castros –idéntica forma plural, aínda que distinta realidade que Os Castros de San Martiño de Andrade–. Creo posíbel, por iso, que o diminutivo denote, no noso caso, o patente contraste con aquelas entidades castrexas ao seu fondo, máis elevadas e extensas”; *idem*, p. 138.

7. *Idem*, p. 13.

8. Tomado e traducido de RISCO, V.: *Historia...*, *op. cit.*, p. 19 e 20.

9. Nesta obra, Mela aseguraba que “in ea [ora] primum Artabri sunt, etiamnum Celticae gentis, deinde Astyres. In Artabris sinus ore angusto admissum mare non angusto ambitu excipiens Adrobricam urbem et quattuor annium ostia incigit: duo etiam inter accolentis ignobilia sunt, per alia duo Anaris exit et Iubia”. O filólogo Isidoro Millán recolle esta cita de Pomponio Mela e nós poñemos en galego a tradución que el fai a castelán: “Naquela costa, están primeiro os ártabros, que son eles mesmos de estirpe celta, despois, os ástures. Entre os ártabros, un golfo no que penetra o mar por unha estreita boca, pero cuxo contorno se ensancha considerablemente para recibilo no seu interior, abraza no seu xiro a cidade de Adrobrica e as desembocaduras de catro ríos: dúas delas non alcanzan sona nin entre os seus habitantes [refírese ás dos ríos Lambre e Baxoi] e polas outras dúas desaugan o Anaris [hoxe chamado río Eume e con cuxo nome latino evolucionado en romance se nomea a ría de Ares na que desemboca] e o Iubia [o actual río Xubia]”; cfr. MILLÁN GONZÁLEZ-PARDO, I.: *Toponimia...*, *op. cit.*, p. 25 e 26.

No tocante á cultura das artes que os celtas deixaron nestas terras, destaca Vicente Risco –ademais dos monumentos funerarios, as rudimentarias esculturas e o fino traballo cos metais na elaboración de armaduras, espadas e outros obxectos guerreiros– “as abundantes xoias de ouro, principalmente os torques ou colares rixidos, que talvez fosen insignia de dignidade, e os brazaletes de diversos tipos, os colares, as arracadas, as diademas”¹⁰. Segundo Couceiro Freijomil, “compróbase, así mesmo, a existencia dos celtas na comarca [eumesa] por algúns obxectos atopados aquí, como un torques de ouro, que apareceu na parroquia de Centroña, no ano 1912, no lugar de Castrelo, nome ben significativo xa en por el”¹¹.

Torques de Centroña

Así e todo, Vicente Risco constata que “os monumentos máis dignos de nota na nosa arte popular son os cruceiros, que inzan por toda a nosa Terra cunha profusión somentes igualada na Bretaña peninsular, ou Armórica”¹². É moi posíbel que os cruceiros galegos e mais os da Bretaña francesa veñan da cristianización dos *crómlechs* bretóns, que eran uns monumentos megalíticos formados por pedras ou menhires chantados na terra que adoptaban unha forma circular ou elíptica e rodeaban un espazo, que proliferaron na Gran Bretaña, na Bretaña francesa e tamén en terras de Galicia e mais de Portugal, e que foron cristianizados coa cruz.

Otero Pedrayo asegura que “a primeira idea da Galicia nace na historia cando dunha orixinaria terra ignorada saíron os primeiros celtas migradoiros. A primeira idea,

10. Tomado e traducido de RISCO, V.: *Historia...*, *op. cit.*, p. 25 e 26.

11. COUCEIRO FREIJOMIL, A.: *Historia de Pontedeume...*, *op. cit.*, p. 15.

12. RISCO, V.: *Etnografía*, t. III, Galaxia, Vigo, 1994, p. 717.

neboenta, confusa, elemental da Galicia, e da Bretaña, e da Irlanda, e da Escocia, e da Auvernia, e da Cisalpina e de todas as patrias célticas [...]. E foron poboadas a Bretaña e a Irlanda, a Escocia e a Galicia [...]. Foron os celtas estes homes e nelas asosegaron o seu angurioso andar e as terras falaron por primeira vez na verba dos homes”¹³. Pero coa romanización, as tradicións celtas foron cristianizadas e, como di Otero Pedrayo, “cando a cruz latina foi coroa do dolmen estivo a Galicia criada. A cruz, na alma anterga xa debuxada como esperanza e promesa”¹⁴. Asegura, ademais, Otero Pedrayo que “non se debe esquecer que a conquista de Galicia polos romanos coincide coa formación do Imperio e a aparición do cristianismo [...]. É o primeiro Imperio¹⁵ e a primeira influencia estraña que sofre a Galicia celta [...]. Polo camiño chega e na cidade fala a Boa Nova, o Evanxeo de Cristo, pola vía romana e tamén polo mar. A traxectoria da barca de Santiago non toca costa ningunha até aquela predestinada, onde o Ulla e o Sar senten o amargor da onda mariña. Como se o apóstolo da oriental Xudea quixese levar directamente o seu Evanxeo até o remoto Occidente [...]. Galicia empápase, asemade, de Evanxeo e de latín. Sen deixar de ser celta, entra na familia dos pobos da cultura”¹⁶.

Tamén intúe o noso historiador Couceiro Freijomil que “a predicación do cristianismo en terra eumesa quizais se remonte ós tempos apostólicos. Isto non é unha conxectura infundada. Aínda que non se queira admitir, con Gándara, que o apóstolo Santiago evanxelizou en terras de Betanzos e que nelas deixou ó seu compañeiro Natel [...], non está demais lembrar que o referido López Ferreiro, tras mencionar algunhas cidades importantes da diocese de Iria nos primeiros séculos da Igrexa [...], se pregunta: Non se deberán contar algunhas destas cidades no número daquelas moitas sés que, segundo Afonso IV, edificaron os apóstolos nestas partes occidentais de España, ou daqueles moitos tabernáculos e habitacións que, segundo san Hilario de Poitiers, dedicaron estes apóstolos ó nome do Señor, ata nas illas do océano? Polo menos –contesta– é moi verosímil”¹⁷.

Segundo Manuel Murguía, “os castros, os túmulos, pedras e fontes, sagrados aínda aos ollos do labrego, as virtudes das que se lles cre dotados, as lendas que a eles viven adheridas son outras tantas probas da orixe céltica, e mesmo puidera engadirse só céltica, das nosas xentes [...]. Convén, repetimos, deixar consignado dunha vez e para sempre que a base étnica de Galicia é céltica e que as condicións especiais nas que se desenvolveu como organismo social lle permitiron e mesmo obrigaron a permanecer fiel ao espírito e

13. OTERO PEDRAYO, R.: *Morte e resurrección*, en CASARES MOURIÑO, C. (ed.): *Ramón Otero Pedrayo (1888-1976). Día das Letras Galegas 1988*, A Coruña, 1988, p. 93-95.

14. *Idem*, p. 100.

15. Refírese ao Imperio Romano.

16. Tomado e traducido de OTERO PEDRAYO, R.: *Ensayo histórico sobre la cultura gallega*, A Coruña, 2004, p. 23-26.

17. COUCEIRO FREIJOMIL, A.: *Historia de Pontedeume...*, *op. cit.*, p. 22.

tendencias da súa raza”¹⁸. Pero tamén fala Murguía da cristianización de moitas lendas celtas, entre elas a que fai referencia á *translatio* dos desposos de Santiago desde Jaffa a Iria Flavia polos seus discípulos Teodoro e Atanasio, para enterralo na terra onde predicara o Evanxeo; sinala “como unha proba máis do noso indelével celtismo, que a lenda do apóstolo Santiago está por completo impregnada do vello espírito da nosa raza [...]. Hai na vida de Ronán ou Renán, apóstolo de Cournouailles, trazos que semellan pertencer a unha tradición dada ou que ten un mesmo fondo histórico que os que se refiren á do Apóstolo [...]. Santiago, como Ronán, é perseguido por unha muller que o aborrece, Keban na lenda armórica, a Lupa na de Galicia: a primeira reina no bosque sagrado, a segunda reina tamén na vasta comarca iriense. Cando morre Ronán, queda a mercé dos bois que conducen a carreta na que vai o cadáver, que sinalen o lugar no que o santo quere ser enterrado. Atravesan o bosque e, ao chegar ao sitio no que se levantan as máis robustas aciñeiras, alí se deteñen e alí, xa que logo, cavan a sepultura. Así tamén acontece na lenda de Santiago Zebedeo. Os seus discípulos conducen os venerados restos nun carro ao que xonguen touros salvaxes, e no lugar onde estes paran, alí depositan o corpo inanimado do Apóstolo”¹⁹.

Ponte e cruceiro gótico de Francos, no antigo Castro Lupario (Teo, Camiño Portugués)

Murguía pensa que Santiago foi enterrado nun “vasto edificio consagrado ao deus celtogalego que se adoraba no lugar onde se detiveron os bois que conducían no carro o corpo do Apóstolo”²⁰, aínda que no primeiro cuarto do século IX, cando o bispo

18. Tomado e traducido de MURGUÍA, M.: *Galicia, op. cit.*, p. 112 e 113.

19. *Idem*, p. 509.

20. *Ibidem*.

Teodomiro (¿810?-847) descobre os restos do apóstolo Santiago e dos seus discípulos Teodoro e Atanasio alertado polo eremita Paio, “xa non quedaba do esquecido burgo dos pobos tamaricos máis que a vaga lembranza do seu primitivo santuario celta, de cuxa sona e relativa importancia son testemuñas os castros que o rodean, as rudas fortificacións de que dan fe tamén algúns extensos movementos de terra que a cada paso se observan e sobre todo o feito de que a catedral se levanta nun castro nun monumento funerario, como tantas outras igrexas celtocristiás”²¹.

Nesta mesma idea insistiu Otero Pedrayo cando afirmou que “na Galicia, a Igrexa apoiada polo César non destruíu Irminsul ningún, como no bosque xermánico [...]. A barca do Apóstolo lembra os milagrosos esquifes de pedra de que foron proeiros os tau-maturgos da Celtia insular e no sartego, na Arca Marmórica da emocionada xeografía medieval, está a anta celta, o túmulo patrio, co peristilo e os mosaicos romanos como os santos corpos que se unxen cos óleos latinos, simbolizando a continuación dun Imperio noutros”²².

Un exemplo da cristianización dos lugares sagrados dos celtas pódese atopar en terras eumesas na fermosa capela románica de San Miguel de Breamo, construída no cumio do monte. Xa deixou dito Manuel Murguía que “o celta galego, como todos os seus demais irmáns, aparece en cuestión de crenzas relixiosas apegado ao seu extenso naturalismo, que é como a súa pegada indelével. O sol, a lúa, as múltiples estrelas que tremen e brillan nos espazos celestes; o mar, os ríos, as fontes e tamén as fragas e a montaña; canto está no cumio; o que se atopa aos seus pés; o que o rodea, o que teme, todo, todo ten para el voces e misterios, todo encerra un algo do espírito divino [...]. As primeiras habitacións do celta atópanse nas alturas naturais ou artificiais e de aí que a tradición nos fale desta súa antiquísima morada, que o sentimento relixioso, as mesmas prácticas e crenzas do cristianismo corran unidas en máis dunha ocasión ás cuíñas e montañas, e que a historia e as lendas dos nosos santos estean intimamente ligadas a elas [...]. Semella que os cumios tiñan algo de divino para o ario e talvez por iso os celtas galegos facían alí a morada dos deuses superiores”²³.

A vila de Pontedeume aparece protexida pola ampla sombra do monte de Breamo e desde o seu cumio se poden ver as rías do golfo Ártabro. O orónimo celta era Brigamo, que se compón da forma brig, que significa monte ou lugar elevado, e o sufixo superlativo -amo, que equivale a supremo -monte supremo ou lugar moi elevado, xa que logo-. A tradición dos celtas de render cultos pagáns nos montes máis altos do territorio -porque

21. *Idem*, p. 351.

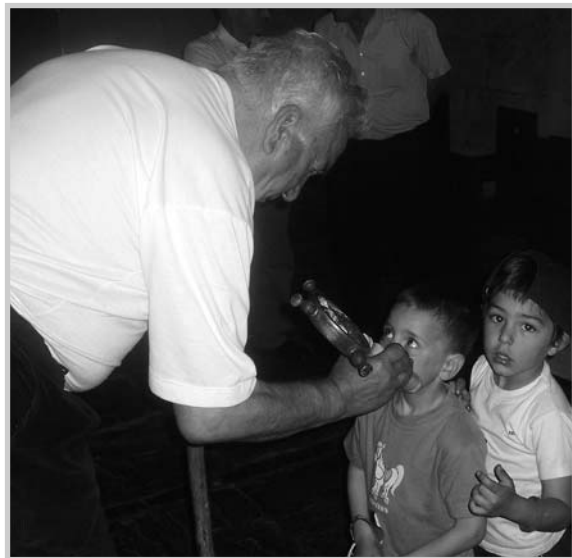
22. Tomado e traducido de OTERO PEDRAYO, R.: *Ensayo...*, *op. cit.*, p. 34-36.

23. Tomado e traducido de MURGUÍA, M.: *Galicia*, *op. cit.*, p. 139 e 200.

así se sentían máis preto dos deuses–, os restos etnográficos –que aparecen a moreas nestes lugares– e a presenza dos antigos poboadores –testemuñada na toponimia da comarca– fanlle pensar ao conde de Quirós na moi alta probabilidade de que no cumio do monte de Breamo houbera algún monumento deste tipo. Ao seu ver, ademais, estes indicios están reforzados polo “propio feito de que se construíse en 1187, neste cumio desasistido e solitario, o fermoso templo que se conserva hoxe alí. En 1236 aparecen servíndoo os cóngos regulares de Santo Agostiño. Sen excluír a súa vontade relixiosa de vida eremítica, é razoabel inferir [...] que coa súa presenza e a advocación ao arcanxo san Miguel, patrón das alturas, pretendían unha cristianización [...] do monte Breamo, que debía de concentrar aínda, seguramente na propia cúspide onde se erixiu o templo, tenaces celebracións de culto supersticioso [...]. Unha indagación obxectiva e coidadosa de todos os residuos etnográficos non dubido que nos permitiría entrever mellor o carácter do culto precristián que se tivo un día na cima do Breamo [...]. Probabelmente, estaría coroada esta por algún monumento megalítico que veu ser substituído en 1187 polo templo que hoxe vemos”²⁴.

É ben coñecida e aceptada a teoría da cristianización dos montes a través da figura de san Miguel. En Pontedeume, ademais, celébranse dúas romarías nas que se sobe andando ao coto os días oito de maio –aniversario da milagrosa aparición do arcanxo no monte Gárgano, no ano 492– e vinte e nove de setembro –no que a Igrexa celebra a súa festividade–. O romeiro, como destaca a cantiga de Pepe Fonte, transmitida por vía oral e logo recollida por Paz Fernández, tiña que “primeiro dar as tres voltas, acompañadas dun trago, e logo roer o cravo”²⁵. A tradición de dar tres voltas arredor da capela, como recolle a cantiga, ou nove segundo outros, era a adaptación cristiá do rito da deambulación numérica que se daba nos territorios celtas para obter un beneficio ou

Pequenos romeiros poñendo o santo coa cruz celta na capela de San Miguel de Breamo

24. Tomado e traducido de MILLÁN GONZÁLEZ-PARDO, I.: *Toponimia...*, op. cit., p. 117-126, especialmente a 124.

25. Cfr. PAZ FERNÁNDEZ, X.: *Cancioneiro Popular Eumés*, Pontedeume, 1994, p. 127.

unha protección por intercesión divina; tamén acontecía isto coa práctica de “roer o cravo”, que se facía para escorrentar un maleficio ou calquera outra influencia negativa; ou a de poñer o santo bendicindo os romeiros coa cruz celta que insire no seu círculo central a imaxe de san Miguel.

Así e todo, Vicente Risco asegura que “as primeiras centurias do cristianismo en Galicia aparecen envoltas na maior escuridade. O feito de que, de súpeto, no século IV, a cristiandade galega se presente tan forte e organizada, non se explica sen unha longa e profunda penetración do Evanxeo, pero non sabemos como se fixo esta”²⁶.

Segundo Couceiro Freijomil, “a primeira noticia que atopamos da Terra Eumesa como agregada á diocese iriense remóntase ó ano 569, época na que o rei suevo Teodomiro [...] demarca, nun concilio celebrado ese ano en Lugo, os termos do territorio de cada diocese, sinalando á de Iria, entre outros que se consignan no *Cronicón Iriense*, os de Prutios e Bisancos, cos que, na súa meirande parte, está formado o partido de Pontedeume [...]. Esta demarcación podería ser, se cadra, unha ratificación da que en tempos anteriores abrangüa a diocese de Iria, probablemente case desde a época apostólica”²⁷.

Así e todo, un rigoroso traballo de Carriedo Tejedo fala da asistencia do primeiro bispo britoniense Mailoc (561-572), sendo o monarca do Reino Suevo de Galicia Teodomiro (559-570), ao I Concilio de Braga no ano 561²⁸. Segundo José Orlandis, “un grupo de emigrantes [...] estabelceuse compactamente nunha franxa costeira de Galicia, entre Ferrol e o río Eo. Estes bretóns de Galicia conservaron a súa típica organización eclesiástica, formando unha diocese centrada en torno a un mosteiro –Britonia–, cuxo bispo [...] tiña un nome celta inconfundíbel, Mailoc”²⁹. As conclusións dos devanditos concilios da Igrexa Metropolitana de Braga, da que a diocese de Iria era sufragánea, foron plasmadas pouco máis tarde do ano 572, no *Parrochiale Suevorum*.

Pola súa banda, Baliñas Pérez e González Paz constatan tamén a chegada a terras galegas dunha diáspora dos cristiáns da Igrexa céltica bretoa e destacan, ademais, como aspecto máis singular desta Igrexa céltica “o seu carácter monástico e misioneiro, centra-

26. Tomado e traducido de RISCO, V.: *Historia...*, *op. cit.*, p. 53.

27. COUCEIRO FREIJOMIL, A.: *Historia de Pontedeume...*, *op. cit.*, p. 24.

28. “As actas non mencionan as sés dos bispos asistentes [...], pero sabemos que de Britonia era bispo Mailoso, corrupción de Mailoc, cabeza dun grupo de bretóns que se estableceran na mariña galaica tras a invasión anglosaxona da súa illa no século V”; cfr. CARRIEDO TEJEDO, M.: *Episcopopoloxios britoniense (séculos VI e VII) e mindoniense (séculos IX e X)*, en SINGUL, F. (dir.): *Rudesindus. A terra e o templo*, Santiago de Compostela, 2007, p. 56 e 57. Si recollen as actas a asistencia de Mailoc ao II Concilio de Braga no ano 572, sendo Miro (570-583) o monarca do Reino Suevo de Galicia, “reunido cando xa había dous metropolitanos: o bracarense Martiño de Braga [...] e o lucense Nitigis [...], de quen dependía, entre outras como Iria, Astorga, Ourense e Tui, a Britonia de Mailoc”; cfr. *idem*, p. 57.

29. Tomado e traducido de ORLANDIS, J.: *Historia del reino visigodo español*, Madrid, 1988, p. 200.

do no *clas* ou igrexa principal, presidida por un abade ou bispo, que combina na súa persoa tanto o liderado espiritual dunha comunidade de base pactual [...] como a dirección canónica de fieis e presbíteros, amais de ser, en moitos casos, o dirixente político, económico e social da súa freguesía³⁰. Estes dous autores, aínda que de xeito indiciario, circunscriben “a extensión da primitiva diocese de Britonia entre as rías do Eume, ao Occidente, e do Eo, ao Oriente, mentres as serras do Xistral e Meira marcarían o límite meridional da diocese³¹. Así e todo, malia que os territorios non estaban ben delimitados, a meirande parte da Terra Eumesa, xa desde o tempo dos suevos, figuraba como agregada á extensa diocese de Iria.

2. A POSÍBEL ORIXE CELTA DAS CRUCES DE PEDRA OU CRUCEIROS DE GALICIA E A SÚA PRESENZA NOS CAMIÑOS DE SANTIAGO

Mesmo en tempos do emperador Carlomagno (800-814), que non permitía que se lles rendese culto ás árbores, as pedras, as fontes e a outros elementos da natureza, baixo a ameaza de excomuñón, e malia os séculos de ocupación destas terras polo Imperio Romano, non desaparecera na Armórica o culto polos menhires e dolmens. Segundo Castelao, “o culto ás pedras ten raíces tan fondas na ialma celta que cicais as cruces primitivas da Bretaña non sexan máis que menhires aínda [...]; unha relixión nova ampárase dos moimentos consagrados pola vella [...]. A cruz aparece en moitos monumentos megalíticos, ofrecendo enxemplos variados de cristianización de pedras [...]. Os evangelizadores celtas non destruíron os moimentos de crencias anteragas, moi enraizados no corazón dos armoricanos, senón que os cristianizaron. E do mesmo xeito que o lume aceso en honor do sol foi trocado en lume de san Xoán, eisí os menhires e dólmenes foron trocados en soportes da cruz³².”

Para Castelao, o cristianismo asimilou a cruz “dos cultos anteragos para trocala, ao fin, en símbolo fundamental da súa lei³³. Así pois, moitos monumentos megalíticos que os celtas lles dedicaban aos seus deuses foron cristianizados co signo da cruz. Semella que a pedra dende a que, segundo a tradición, o apóstolo Santiago predicou o Evanxeo en terras de Padrón, en Santiaguíño do Monte, ben podería deberse a un dos monumentos que os celtas construíran na honra dos seus deuses no cumio dos montes, no lugar máis próximo entre o ceo e a terra. Para cristianizalo, chantouse alí unha cruz de pedra e máis tarde a imaxe de Santiago erguido sobre unha peaña. Preto desta ara sobre a que puido ter pre-

30. Cf. BALIÑAS PÉREZ, C. e GONZÁLEZ PAZ, C.A.: *De Mailloc a san Rosendo: as orixes da sé mindoniense*, en SINGUL, F. (dir.): *Rudesindus. A terra..., op. cit.*, p. 36.

31. *Idem*, p. 40.

32. RODRÍGUEZ CASTELAO, A.D.: *As cruces de pedra na Bretaña*, Galaxia, Vigo, 1992, p. 15 e 16.

33. *Idem*, p. 70.

Cruz e imaxe de Santiago chantadas sobre a pedra onde, segundo a tradición, predicara en Padrón

dicado o Apóstolo hai unha ermida dedicada ao santo e unha fonte milagreira. Conta a lenda que, estando Santiago no monte, tivo sede, bateu na terra o seu báculo e comezou a manar auga de socato.

Castelao, en *As cruces de pedra na Galiza* e *As cruces de pedra na Bretaña*, dous engaiolantes traballos tanto pola súa calidade literaria como polo seu rigor científico, aventura a posible orixe celta dos cruceiros³⁴, presenta a súa diversa tipoloxía e acompaña as explicacións cuns ilustrativos debuxos dos monumentos pétreos primitivos e dos actuais.

Outro dos costumes celtas relacionados coas pedras que Castelao considera como unha reminiscencia dos ancestrais ritos fúnebres son os amilladoiros; así, “na Escocia os

34. “Nas Illas Británicas nasceron as cruces outas de pedra como asimilación dos menhires e trasposición dos cultos antergos [...]. Os megalitos que se erguen nas terras británicas ou bretonas, chamados menhires (men-hir, pedra outa), tal vez non existan en Galiza; pero é probabel que antigamente existiran, e cómpre que falemos deles, porque a moitidume de cruces outas (croaz-hir, cruz outa) que inzan os países celtas –Irlanda, Escocia, Gales, Cornualla, Bretaña e Galiza– proveñen do menhir e teñen o seu orixe no chamado culto das pedras”; cfr. *idem*, p. 44.

suicidas entérranse aparte, e cada camiñante bota unha pedra enriba da sepultura. Nunha parte de Irlanda, cando se leva un morto ao cemeterio, os portadores detéñense na metade do camiño e arranxan un pequeno moimento de croios, que despois ninguén se arrisca a chiscar. En toda Irlanda o sitio en que morreu un home de morte violenta cóbrese cunha morea de pedras, que os camiñantes fan medrar coa súa aportación. Na Escocia créese que o lugar onde se cometeu un crime é removido por paxaros noitébregos, e por iso se cobre a terra con pedras. Na Outa-Cornualla (Bretaña), cando se pasa diante das cruces da disgracia, bótase unha pedra na morea que hai ao seu pé. No monte Menez-Hom (Bretaña) –que nós visitamos– hai un amilladoiro que, según a lenda, é a sepultura de Marc’h, un rei lexendario que morreu en pecado mortal e que non pode salvarse entramentras a morea de pedras non sexa tan outa que dende o seu curuto se albisque o campanario da capela que hai detrás do monte”³⁵. Pola súa banda, Vicente Risco afirma que, aínda hoxe, en moitas romarías de Galicia, os devotos “recollen unha pedra do monte, canto máis pesada mellor, para bola nun dos amilladoiros, as moreas de pedras que tan postas en comparación teñen sido cos cairn célticos; algúns dos que o fan din que é unha carga imposta ós romeiros para axuntar pedra para un santuario novo; os homes de ciencia din que o fan seguindo un costume prehistórico”³⁶.

Antes de entrar o Camiño Francés en Galicia, os peregrinos deixan unha pedra ao pé da Cruz de Ferro, como testemuño do seu paso por este punto da ruta xacobeá. Nos últimos tempos, vén sendo igualmente costume de moitos peregrinos a Santiago deixar, a xeito de lembranza, unha pedra que se amorea sobre os fitos quilométricos pétreos do Camiño, que se utilizan tamén para sinalizar a ruta coa cuncha de vieira, facendo así pequenos amilladoiros que lembran o vello rito ancestral.

Segundo a tradición, tamén os peregrinos do Camiño Francés collían unha pedra da canteira de Cotelos, en Triacastela, e levábana no seu zurrón ata os fornos da Castañeda, en Arzúa, que subministraban o cal que logo serviría para a construción das obras que se realizaban na catedral de Santiago de Compostela. Este costume é recollido no *Códice Calixtino*; “Triacastela, na aba do mesmo monte en Galicia, onde os peregrinos collen unha pedra e lévana consigo ata Castañeda para facer cal para a construción da basílica do Apóstolo”³⁷. López Ferreiro afirma, así mesmo, que, “pode, pois, dicirse, que a argamasa empregada na fábrica do Templo Apostólico, foi en boa parte amasada coa suor dos peregrinos de Santiago”³⁸.

35. *Idem*, p. 76.

36. RISCO, V.: *Etnografía*, op. cit., p. 235.

37. LÓPEZ DÍAZ, X. (trad.): *Códice Calixtino. O Codex Calixtinus en galego*, Vigo, 2009, p. 472; a versión en castelán, en MORALEJO, A., TORRES, C. e FEO, J. (trad.): *Liber Sancti Jacobi. “Codex Calixtinus”*, Santiago de Compostela, 2004, p. 536.

38. Tomado e traducido de LÓPEZ FERREIRO, A.: *Historia de la Sta. A. M. Iglesia de Santiago*, t. III, Santiago de Compostela, 1900, p. 27.

Sobre o primeiro cruceiro do Camiño de Santiago, asegura Castelao que “contan as vellas crónicas que o César europeo³⁹ entrou con gran exército en Hespaña e mandou erguer unha cruz de pedra no paso de Cise, como memorial da súa incursión guerreira e como moimento-guia dos pelegríns xacobitas. Esta cruz de Sant-Iago é a máis vella de que temos aviso, e sexa ou non obra de Carlomagno a cruz eisisteu [...]. Foi a nai de total-as cruces que marcaban o Camiño Francés, dende Roncesvalles a Compostela⁴⁰. Este cruceiro foi chantado no cumio do monte do Port de Cize, onde, segundo conta Aymeric Picaud no capítulo VII do Libro V do *Códice Calixtino*, “a súa altura é tal que [...] a quen sobe parécelle que pode apalpar o ceo coa súa man [...]. No curuto dese monte hai un lugar chamado Cruz de Carlomagno, porque nel, noutro tempo, Carlomagno abriu un paso con machadas, picañas, aixadas e outras ferramentas cando ía camiño de España cos seus exércitos e levantou unha imaxe da cruz do Señor e a continuación, posto de xeonllos en dirección a Galicia, fixo oración a Deus e a Santiago. Por iso os peregrinos, dobrando alí os seus xeonllos en dirección á terra de Santiago, adoitan rezar e todos chantan senllos estandartes da cruz do Señor. Poden acharse alí ata mil cruces, e polo mesmo considérase como o primeiro lugar de oración a Santiago⁴¹. Xa é ben sabido que os celtas lles rendían culto aos seus deuses nestes lugares elevados –logo cristianizados coa cruz– porque pensaban que así estarían máis preto da divindade.

Afirma Castelao que “os celtas aínda hoxe evitan pol-as noites os camiños vellos e fuxen das encrucilladas, e tanto na Bretaña como na Galiza é nos trivios onde se chama pol-o demo, para ter comercio con él. As encrucilladas, especialmente as de tres camiños, siguen sendo, para os nosos aldeáns logares de perigo, onde rondan as almas ruíns. E para escorrentar aos nemigos compría erguer cruces, porque, como dí san Martiño Dumense, cando precede o siño da cruz nada é o do díaño. [...]. Os primeiros pelengríns que visitaron o sepulcro de Sant-Iago atravesaban a Hespaña do Norte [...], no camiño tamén había malfeitores en axexo e a pouca distancia acampaban os sarracenos [...]. Por eso nas crónicas desta romaxe abundan as referencias de cruces de pedra ourelando a roita, tanto para cristianizala como para marca-la, tanto para confortaren o ánimo dos camiñantes como para guialos con ben a través dunha Hespaña invadida de mouros. En ningún outro vieiro de pelerinaxe serían tan necesarias as indicacións, pol-o que resulta asisado coidar que a cruz dos pelengríns tomou vida no Camiño Francés e que este novo obxeto da cruz moimental enxendrou o calvario e o cruceiro⁴².

39. Refírese a Carlomagno.

40. RODRÍGUEZ CASTELAO, A.D.: *As cruces de pedra na Galiza*, Galaxia, Vigo, 1984, p. 84 e 85.

41. Cfr. LÓPEZ DÍAZ, X. (trad.): *Códice...*, op. cit., p. 480; a versión en castelán, en MORALEJO, A., TORRES, C. e FEO, J. (trad.): *Liber...*, op. cit., p. 550.

42. RODRÍGUEZ CASTELAO, A.D.: *As cruces de pedra na Galiza*, op. cit., p. 75 e 83.

3. A REPRESENTACIÓN DO APÓSTOLO SANTIAGO NALGÚNS CRUCEIROS GALEGOS SITUADOS NO CAMIÑO XACOBEO DE PEREGRINACIÓN

No tocante á presenza da figura do apóstolo Santiago nos fustes dos cruceiros de Galicia, Castelao considera que “os santos máis amados pol-o povo galego son fillos do país ou deixaron alí o ronsel do seu tránsito ou a lembranza dos seus miragres”⁴³. Entre os primeiros, encabeza a súa nómina san Paio⁴⁴; entre os segundos, destacou por riba de todos eles a figura do apóstolo Santiago que, segundo a tradición, chegou ao noso Finis Terrae galego para predicarlles o Evanxeo ás súas xentes, logo foron trasladados os seus sagrados restos a Galicia para ser enterrados no lugar onde exercera o seu apostolado e desde alí fai múltiples milagres en favor dos que veñen pedir con fe a súa intercesión no seu santuario de Santiago de Compostela⁴⁵.

Xa que logo, segundo Castelao, “os santiños representados na vara dos cruceiros galegos pertencen, cáseque sempre, á devoción ecuménica, anque no seu conteneinte se revele a particular emoción do noso povo [...]. Os santiños dos cruceiros galegos teñen un non sei qué propio do país. Sí, na vara dos cruceiros galegos están presentes, en pedra esencial, as mesmas imaxes que se veneran nas ermidas dos montes ou nos santuarios da zona. Son os santiños amigos, que sandan as doenzas do corpo e do espírito, os benfeitores do agro e das facendas, aos que as xentes enxebres fan romería e respetan como seus advogados”⁴⁶.

Aínda que Castelao só atopou dous cruceiros na Bretaña que tivesen no seu fuste a figura dun santo, e ningún deles era o noso Apóstolo, si descubriu un Santiago no calvario de Tronöen, erguido nun camposanto prehistórico no último cuarto do século XV, polo que pode ser un dos máis antigos; o santo preséntase de pé, barbado e con media melena, ataviado con sombreiro e roupa de peregrino, e porta na man dereita o bordón en forma de tau e na esquerda, o Libro dos Apóstolos, segundo mostra o seu espléndido

43. *Idem*, p. 138.

44. O galego Paio, no primeiro cuarto do século X, cando aínda era un neno, foi capturado xunto ao seu tío, o bispo de Tui, e levado a Córdoba diante do emir Abderramán III (912-929), que quixo que renegase da súa fe e tentou forzalo con prácticas de pederastia e sodomía; como o rapaz non abxurou da súa fe nin aceptou as libidinosas propostas do emir, este mandou que o matasen e desmembrasen. Para unha información máis completa, véxase CONCHEIRO PÉREZ, S. *et al.*: *Notas haxiográficas*, en GARCÍA IGLESIAS, J.M. (dir.): *En olor de santidad. Relicarios de Galicia*, Santiago de Compostela, 2004, p. 660.

45. O *Códice Calixtino* recolle no seu Libro II o relato de vinte e dous milagres realizados por Santiago a prol dos seus peregrinos; cfr. LÓPEZ DÍAZ, X. (trad.): *Códice... op. cit.*, p. 335-373; a versión en castelán, en MORALEJO, A., TORRES, C. e FEO, J. (trad.): *Liber... op. cit.*, p. 327-384. Ademais, no capítulo XVII do Libro I, no sermón coñecido como *Veneranda Dies*, o papa Calisto asegura que “a santa virtude do Apóstolo, trasladada das terras de Xerusalén á zona de Galicia, brilla cos seus divinos milagres. Pois moi a miúdo o Señor obra divinos prodixios na súa basilica pola súa mediación. Chegan os enfermos e son curados, os cegos recobran a vista, os coxos érguense, os mudos falan, os posesos son liberados, dáselles consolo aos tristes e, o que é máis importante, aténdense as oracións dos fieis, déixanse alí as pesadas cargas dos pecados e desátanse as ataduras dos pecadores”; cfr. *idem*, p. 209; na versión en castelán, p. 190.

46. RODRÍGUEZ CASTELAO, A.D.: *As cruces de pedra na Galiza*, *op. cit.*, p. 139.

debuxo⁴⁷. Tamén Humbert Jacomet sinala que Castelao atopou, nestes territorios onde queda a forte pegada da cultura celta, como o é a Bretaña, moitas representacións xacobeas e pensa que “toda a serie da iconografía bretoa de Santiago proba que existe máis ca unha simple coincidencia entre estas imaxes sentadas do Apóstolo e a maxestade do santo venerada en Compostela. Son como a transposición na pedra ou a madeira das peregrinacións vividas [...] e levan nelas unha especie de reflexo do santuario de Galicia”⁴⁸. Para este prestixioso investigador francés, “ningún sector da Bretaña histórica chegou a ignorar o culto a Santiago”⁴⁹, mais “cómpre agardar a chegada dos séculos XIV e XV para asistir ao nacemento, na Península armoricana, de cativadoras imaxes de Santiago talladas en basto granito [...]. Nunhas aparecen as imaxes do Apóstolo Peregrino, con todos os seus atributos [...]; noutras, pola contra, dominan as efixies sentadas e solemnes”⁵⁰.

A representación do apóstolo Santiago o Maior como peregrino ou evanxelizador é a máis amada, segundo Castelao, polos galegos, até o punto de que nun debuxo titulado *Os dous espritos* e publicado o vinte e cinco de xullo 1923, no diario de Vigo *Galicia*, dirixido por Valentín Paz Andrade, identifica a figura do Apóstolo peregrino, evanxelizador e universal, como o é o Camiño de Santiago, co Noso, o dos galegos, fronte á imaxe belicosa do Matamouros, ao que lle chama o Deles, o dos españois. Así mesmo, como asegura Silvia Gaspar, “Castelao constata a imaxe eminentemente viaxeira, peregrina e pacificadora que a figura do Apóstolo ten na Atlántida francesa, en aberta antítese coa de matamouros da épica castelá”⁵¹.

Así pois, a figura do Noso Santiago, como lle chama Castelao, e non a do Deles, a dos españois, é a que aparecerá representada nas cruces de pedra de Galicia, e mesmo tamén nas de Portugal. Esta imaxe do Apóstolo, pacífico e evanxelizador, nos cruceiros ten dúas tipoloxías fundamentais; por unha banda, sedente e en maxestade no trono celeste, como no parteluz do Pórtico da Gloria da catedral de Santiago de Compostela, e pola outra, de pé, co bordón de peregrino, como na Porta Santa, onde recibe os peregrinos nos Anos Xubilares, ou na fachada do Obradoiro do mesmo santuario.

Nas representacións de Santiago sedente e en maxestade, o Apóstolo adoita aparecer co báculo en forma de tau nunha man e a filacteria, onde están recollidas as Sagradas

47. Pode verse esta imaxe en RODRÍGUEZ CASTELAO, A.D.: *As cruces de pedra na Bretaña*, op. cit., p. 65, figura 128.

48. Véxase JACOMET, H.: *Unha aproximación á iconografía de Santiago na Galicia dos séculos XIV e XV*, en SINGUL, F. (dir.): *Os Capítulos da Irmandade. Peregrinación e conflito social na Galicia do século XV*, Santiago de Compostela, 2006, p. 502-537, especialmente a 524.

49. *Idem*, p. 503.

50. *Ibidem*.

51. GASPAS, S.: *A Xeración Nós e o Camiño de Santiago*, Santiago de Compostela, 1996, p. 43.

Escrituras ou unha cartela co seu nome, na outra. O tau é a última letra do alfabeto hebreo e a décimo novena do grego e foi utilizado na *Biblia* para identificar os que debían ser librados do castigo e os que serían salvados⁵². Desde que no IV Concilio de Letrán (1215-1216) o papa Inocencio III (1198-1216) convidou os cristiáns a se comprometer coa defensa da fe e a utilizar o tau como signo de conversión e de salvación, esta letra simboliza a cruz na que Cristo morreu para se erixir en redentor dos homes. Na catedral de Santiago de Compostela, nunha columna relicario presidida por unha imaxe de Santiago Peregrino, no lado da Epístola, estivo gardado, segundo Fernández Sánchez e Freire Barreiro, “o bordón que usaba o Santo Apóstolo [...]. Dentro do sepulcro encontrou este precioso obxecto o santo bispo Teodomiro [...]; é unha especie de bastón de ferro, de pouco máis dun metro de alto, e con forma de tau, semellante á do báculo que teñen na man as dúas imaxes do Apóstolo que hai no Pórtico da Gloria”⁵³. Segundo López Ferreiro, “así permaneceu ata non hai moitos anos”⁵⁴; contra 1880 estaba xa “case enteiramente oxidado; e para que non se acabase de reducir a po, encheuse o tubo dunha masa de cal, en data non moi remota”⁵⁵.

Pola contra, cando é figurado como Santiago Peregrino, o santo adoita aparecer de pé, en actitude de camiñar, co Libro dos Apóstolos, como signo do labor evangelizador que Xesús Cristo lle encomendara⁵⁶. Santiago viste, decote, unha humilde túnica⁵⁷, acotío con esclavina, adoita cubrir a cabeza cun sombreiro e pode levar tamén un pequeno zurrón, que ás veces se adornan con cunchas de vieira; outro dos atributos do santo é o bordón coa cabaza⁵⁸.

52. Véxanse o *Libro de Ezequiel*, 9, 4-6, e o *Libro do Apocalipse*, 7, 3, obra do apóstolo Xoán, irmán de Santiago.

53. Tomado de GARCÍA IGLESIAS, J.M.: *O Apóstolo Santiago o Maior e o culto ás súas reliquias*, en GARCÍA IGLESIAS, J.M. (dir.): *En olor.... op. cit.*, p. 301.

54. *Idem*, p. 302.

55. *Ibidem*.

56. Véxanse, entre outros, *Marcos*, 16, 15-20, ou *Feitos dos Apóstolos*, 1, 4-14.

57. Xesús Cristo, cando lles falou aos apóstolos sobre como tería que ser o seu comportamento na súa misión evangelizadora, “recomendoulles que non levasen nada para o camiño, fóra dun caxato, nin pan, nin alforxas, nin cartos na faixa. Que calzasen sandalías, pero que non levasen máis ca unha túnica”; cfr. *Marcos*, 6, 8-9.

58. Cando os peregrinos se dirixían a Compostela, recibían a bendición do bispo ou da persoa na que o prelado delegase, que lles proporcionaba, ademais, o zurrón e o bordón. Este rito foi recollido no códice XLVIII do *Misal de Vic*, datado en 1038 e conservado na Biblioteca Capitular de Vic: “Surgentes a terra imponat eis episcopus sive presbyter sportas et det baculum”. Tamén o *Códice Calixtino*, no *Veneranda Dies*, fala desta cerimonia e explica o significado dos atributos do peregrino cos que Santiago é representado; cfr. LÓPEZ DÍAZ, X. (trad.): *Códice.... op. cit.*, p. 213-216; a versión en castelán, en MORALEJO, A., TORRES, C. e FEO, J. (trad.): *Liber.... op. cit.*, p. 196-198. Ademais, o capítulo XII do Libro II do mesmo *Códice Calixtino* conta que “a un cabaleiro en terras de Apulia inchóuselle a gorxa coma un odre cheo de aire. E ao non atopar en ningún médico remedio que o sandase, confiado no apóstolo Santiago, dixo que, se puidese atopar algunha vieira das que adoitan levar consigo os peregrinos que volven de Santiago e tocase con ela a súa gorxa enferma, tería remedio inmediato. E ao atopala na casa dun peregrino veciño seu, tocou a súa gorxa e sandou. E desde alí marchou ao sepulcro do Apóstolo en Galicia”; cfr. *idem*, p. 356; na versión en castelán, p. 355. Por outra parte, o sermón *Veneranda Dies* fala da necesidade de que a cabaza sexa pequena para non caer no vicio da borracheira; cfr. *idem*, p. 221; na versión en castelán, p. 203.

O bordón de Santiago podía adoptar a figura do tau, sobre todo cando o Apóstolo era representado sedente e en maxestade, pois, ao ter forma de cruz, simbolizaba o instrumento da Paixón no que Cristo padeceu a súa morte redentora e as penalidades que os seus seguidores terían que pasar para acadar o premio da Salvación⁵⁹; pero, cando se representaba o Apóstolo como peregrino, o bordón era máis alongado e adoitaba portar na súa parte máis alta unha cabaza, na que se podía levar unha pequena cantidade de auga ou viño para beber.

Os cruceiros coa imaxe de Santiago no seu fuste están espallados por moitas encrucilladas da ruta xacobea en Galicia, pero tamén se poden atopar en Portugal. Un dos máis curiosos que se encontran en terras lusas é o que se dispón xunto á igrexa Matriz de Barcelos, no que se representa o milagre do aforcado⁶⁰.

4. OS CRUCEIROS COA IMAXE DO APÓSTOLO SANTIAGO NO CONCELLO DE PONTEDEUME

Se, como xa se dixo, Castelao afirmaba que os cruceiros galegos acollían no seu varal ou fuste as imaxes dos seus santos máis amados, Pontedeume non ía ser unha excepción. A devoción polo patrón de España, tan espallada por toda Galicia desde a *inventio* ou descubrimento dos sagrados restos do apóstolo Santiago no *Locus Sancti Iacobi* no primeiro cuarto do século IX, e a lendaria lembranza da súa predicación nestas terras, que fixo que Teodoro e Atanasio o trouxesen desde Jaffa a Iria Flavia para enterralo no territorio que evanxelizara, levaron a que entre as freguesías que lle solicitaran a Afonso X o Sabio (1252-1284), segundo di o privilexio outorgado por este rei en 1270, “hun lugar, qual touiesemos por bien, en que poblasen e les otorgasemos los nuestros realengos e todos los nuestros derechos que auiamos e auemos e deuemos por auer en esta tierra e en estas feligresias sobredichas”⁶¹, cinco estivesen baixo o padroado do apóstolo Santiago; cita así o privilexio real as freguesías de “Santiago de Boeure⁶² [...], Santiago de Villa

59. No caso de Santiago, a dura proba chegou até o martirio pola espada.

60. Santiago aparece, co seu bordón de peregrino, debaixo do condenado á forca para impedir que este morra afogado pola presión da soga. Conta a lenda que un peregrino a Santiago foi condenado inxustamente á forca por un xuíz. O reo, para demostrar a súa inocencia, dixo que un galo cantaríase cando morrese aforcado. Mentres o xuíz comía un galo asado, o animal morto cantou e o maxistrado correu onda o condenado e salvouno de morrer; di tamén a lenda que, en agradecemento a Santiago, o reo liberado mandou facer o cruceiro. O milagre V do Libro II do *Códice Calixtino* recolle unha versión algo diferente dos feitos, que esta vez acontecen en Tolosa; o peregrino ía co seu pai a Santiago e foi condenado á forca por un xuíz; o seu pai continuou o Camiño e, cando regresou de Compostela, atopou, trinta e seis días máis tarde, o seu fillo vivo e colgado da soga, que lle dixo: “Non chores, amantísimo pai [...] porque o santísimo Santiago, sosténdome coas súas propias mans, reconfortame con toda a súa dozura”; logo foi baixado da forca e marcharon xuntos; cfr. *idem*, p. 346 e 347; na versión en castelán, p. 341 e 342. Por outra parte, a versión que aparece no poema CLXXV das *Cantigas de Santa María*, de Afonso X o Sabio (1252-1284), atribúelle a intercesión á Virxe; cfr. METTMANN, W. (ed.): *Cantigas de Santa María. Alfonso X, o Sabio*, t. I, Vigo, 1981, p. 573-576.

61. Tomado de MILLÁN GONZÁLEZ-PARDO, I.: *Toponimia..., op. cit.*, p. 191.

62. Actual parroquia de Santiago de Boebre; concello Pontedeume e arceprelado de Pruzos.

Matheu⁶³ [...], Santiago de Dragonte⁶⁴ [...], Santiago de França⁶⁵ [...] e Santiago de Perlio⁶⁶ [...] que ellos pueblen en el lugar que dizen Pontedeume e que fagan y villa”⁶⁷. Pouco despois da fundación *ex novo* da vila por mor do devandito privilexio, a tamén nova freguesía de Pontedeume acolleuse así mesmo ao padroado de Santiago. No actual concello eumés hai hoxe dúas parroquias dedicadas a Santiago, as de Pontedeume e Boebre. No tocante á toponimia menor, destaca a rúa de Santiago, situada na cuadrícula principal da vila xa desde o século XVII.

Por outra banda, as autoridades municipais de Pontedeume, nun documento de dezanove de xuño de 1621, amoestan aos sacerdotes e mesmo aos propios veciños pola pouca solemnidade dos oficios divinos na honra do glorioso patrón da vila, o apóstolo Santiago, e mandan que se multe co pagamento de seis reais a cadanseu capelán que non acuda á celebración das vésperas ou da misa cantada⁶⁸.

Ademais, as representacións iconográficas do Apóstolo son tamén moi abundantes no concello eumés. Na igrexa de Santiago de Pontedeume, cómpre destacar a valiosa figura pétrea, de mediados do século XIV, de Santiago sedente e en maxestade que preside o retablo maior. O contrapunto, tamén en pedra, a esta representación de Santiago no trono da Gloria foi posto pola imaxe do Matamouros que o Arcebispo Rajoy (1751-1772) mandou esculpir na fachada do templo parroquial, rematada no ano 1763, segundo consta na inscrición que figura sobre o escudo da casa dos Andrade. No tocante ás imaxes realizadas en madeira, hai tamén na igrexa parroquial de Pontedeume unha que o mostra como evanxelizador e peregrino, que se podería datar contra os últimos anos do século XVIII e na actualidade ocupa o ático do retablo do Sagrado Corazón de Xesús, e outra na que aparece como Matamouros, que, pola súa semellanza coa realizada por José Gambino para a catedral de Santiago de Compostela, poida que fose tallada na segunda metade do século XVIII e hoxe é acollida nun discreto lugar na entrada do templo parroquial, no lado do Evanxeo. Ademais, o retablo maior da igrexa parroquial está dedicado ao apóstolo Santiago e quer no templo quer no adro podemos atopar símbolos xacobeos dabondo, como as cunchas de vieira, o bordón, a cabaza, o zurrón, a cruz vermella con forma de espada, o sepulcro apostólico alumeado pola estrela que lle indicou ao eremita Paio o *Locus Sancti Iacobi*, a espada e a palma do seu martirio, a representación en pedra da Virxe Peregrina ou de numerosos santos relacionados co Camiño de Santiago; entre os

63. Hoxe parroquia de Santiago de Vilamateo; concello de Vilarmaior e arciprestado de Pruzos.

64. Na actualidade parroquia Santiago de Adragonte; concello de Paderne e arciprestado de Pruzos.

65. Hoxe parroquia de Santiago de Franza; concello de Mugar dos e arciprestado de Bezoucos.

66. Actual parroquia de Santo Estevo de Perlio; concello de Fene e arciprestado de Bezoucos.

67. Cfr. *idem*, p. 190 e 191.

68. Véxase COUCEIRO FRELJOMIL, A.: *Historia de Pontedeume...*, op. cit., p. 362.

que o *Códice Calixtino* recomenda visitar o seu santuario no Camiño Francés destacan san Xoán Bautista e san Nicolás de Bari; entre os santos peregrinos e viaxeiros, san Roque, san Francisco de Asís ou san Cristovo; entre os taumaturxicos relacionados co Camiño de Peregrinación, santa Lucía ou santa Catarina, que aparecen tamén no pórtico románico do Hostal dos Reis Católicos; entre os que compartiron un lugar no Colexio Apostólico con Santiago, Pedro, o seu irmán Xoán Evanxelista ou Paulo; tamén aparecen recollidas escenas bíblicas presenciadas por Santiago, como a Ascensión do Señor; dos *Evanxeos Apócrifos*, como a Asunción da Virxe; ou mesmo lendarias, como a aparición en Zaragoza da Virxe do Pilar⁶⁹.

Pola súa parte, na capela das Virtudes, situada tamén na parroquia de Santiago de Pontedeume, o seu retablo maior acolle na fornela central do lado do Evanxeo deste espléndido moble barroco unha pequena imaxe, pouco coñecida e un aquel desproporcionada, pero moi interesante desde o punto de vista iconográfico, de Santiago sedente e en maxestade. O seu rostro barbado, sen a auréola que simboliza a santidad, presenta un peiteado que lle divide os cabelos pola metade e mostra unha grande expresividade nos seus ollos. Viste unha túnica escura que lle chega aos pés calzados e unha esclavina que lle cobre os ombreiros. O bordón vermello que porta na man dereita ten a forma da cruz espataria da Orde de Cabaleiros de Santiago, que tamén levan bordada os cóngos do Cabido catedralicio compostelán, e representa, por unha banda, a cruz salvadora de Cristo Redentor e, pola outra, a espada do martirio de Santiago que o fixo merecente do trono de Gloria que ocupa na talla; ademais, a Orde de Santiago tiña encomenda a defensa dos peregrinos a Compostela, mesmo coa espada se fose preciso, e exercía con eles as virtudes da caridade e a hospitalidade que caracterizan os Camiños Xacobeos. Coa man esquerda suxeita a filacteria, que levaría impresas as Sagradas Escrituras ou o nome que identifica o santo e que sinala co seu dedo índice. Tamén as parroquias do concello de Pontedeume están cheas de símbolos xacobeos ou de imaxes relacionadas co Camiño de Peregrinación, pero entre elas destaca a igrexa dedicada a Santiago en Boebre, que acolle unha valiosa talla do Apóstolo como Peregrino no retablo maior e outra do Matamouros na nave da Epístola, que sae en procesión o vinte e cinco de xullo⁷⁰.

Desde outro punto de vista, a presenza constante de peregrinos que pasan por Pontedeume a través do Camiño Inglés e que foron acollidos xa en tempos de Fernán Pérez de Andrade no hospital da ponte que o primeiro señor de Pontedeume mandara construír na vila, entre 1380 e 1386, acredita tamén a súa vinculación co mundo xaco-

69. Véxase FONTE SARDIÑA, J.M.: *El paso por Pontedeume de la ruta jacobea y su incidencia dinamizadora en la villa eumesa*, en II Edición. "Becas de Investigación Caminos Jacobeos. Año 2008", Santiago de Compostela, 2009, p. 37-79.

70. Agradézzoles aos amigos Piñeiro e Leonardo, sancristáns das Virtudes e de Boebre, a súa colaboración.

Os cruceiros coa imaxe do apóstolo Santiago no concello de Pontedeume

Imaxes do Santiago sedente da capela das Virtudes e do Peregrino da igrexa parroquial de Boebre

beo⁷¹. Xa que logo, en lembranza deste labor hospitalario, a construción do novo albergue de peregrinos en Pontedeume, malia que de xeito provisional, foi a mellor noticia xacobeá para o concello eumés no pasado Ano Santo Compostelán, pero tamén para os peregrinos que visitan a vila, que poderán así gozar da gran riqueza do seu patrimonio artístico, natural, cultural e mesmo gastronómico.

Así pois, no municipio de Pontedeume atopamos cinco cruceiros que acollen a representación do apóstolo Santiago⁷²: un situado preto dunha das portas do vello recinto amurallado, na praza das Angustias, na mesma ruta xacobeá; dous na parroquia de Santa María de Centroña; un na de Santiago de Boebre e outro nunha casa particular no camiño cara á ermida románica de San Miguel de Breamo. O cruceiro das Angustias, que é o único que se encontra en pleno Camiño Inglés, presenta a imaxe de Santiago sedente e en maxestade, como tamén acontece cos parroquiais de Centroña e mais de Boebre, pero, a diferenza destes, sitúa a figura do Apóstolo no reverso da cruz, no canto do fuste anverso. Pola súa parte, os cruceiros do Muíño, na parroquia de Santa María de Centroña, e do Falucho, na de San Miguel de Breamo, representan a Santiago como peregrino e alóxano tamén no fuste anverso. Por outra banda, os cinco acollen no seu anverso, que mira sempre cara ás respectivas igrexas parroquiais, a imaxe do crucificado e no reverso, a da Virxe María, malia que en diversas advocacións.

5. O CRUCEIRO DA PRAZA DAS ANGUSTIAS

Na encrucillada da praciña das Angustias, en pleno Camiño Inglés a Compostela ao seu paso pola vila de Pontedeume, está chantado o cruceiro das Angustias, que aloxa no seu reverso, na cruz que non no fuste, a imaxe sedente e en maxestade do apóstolo Santiago, debaixo da Piedade; no anverso está representado Cristo morto e crucificado. Como ben di Castelao, “a cruz é a parte principal dos cruceiros. Non somentes é o máis prezado obxecto da nosa veneración; é tamén a fror e o froito, en pedra, da nosa arte popular. No anverso represéntase o supricio de Xesús; no reverso represéntase a door de María”⁷³. Esta cruz de pedra eumesa responde, xa que logo, á tipoloxía da meirande parte

71. Xa se tratou con máis amplitude este tema en FONTE SARDIÑA, J.M.: *El paso por Pontedeume...*, op. cit., p. 37-79. Véxanse tamén, entre outros, LÓPEZ CALVO, J.A.: *Peregrinacións, hospitalidade e pegadas xacobeas na comarca eumesa*, “Cátedra”, 6, Pontedeume, 1999, p. 163-186; LÓPEZ CALVO, J.A.: *Los hospitales para peregrinos del Camino Inglés a Santiago*, “Estudios Mindonienses”, 20, 2004, p. 729-771; LÓPEZ CALVO, J.A.: *El convento agustino de Pontedeume. Estudio Histórico y Colección Documental*, Pontedeume, 2006; BREIXO RODRÍGUEZ, C., MACEDO CORDAL, C., LÓPEZ CALVO, A. e SÁEZ TABOADA, B.: *Pontedeume, vila e ponte no Camiño a Santiago*, Pontedeume, 2004; DE CASTRO ÁLVAREZ, C. e VÁZQUEZ ARIAS, J.C.: *La iglesia de Santiago de Pontedeume. Historia y patrimonio artístico*, A Coruña, 2003; ou CORREA ARIAS, J.F.: *A Ponte do Eume*, “Cátedra”, 2, Pontedeume, 1995, p. 15-56.

72. A análise que realizaremos centrarse nos aspectos iconográficos, pois os artísticos e estilísticos xa están ben tratados en BURGOA FERNÁNDEZ, J.J.: *Cruceiros e cruces de Pontedeume. Apuntamentos históricos, artísticos e etnográficos*, “Cátedra”, 5, Pontedeume, 1998, p. 41-63.

73. RODRÍGUEZ CASTELAO, A.D.: *As cruces de pedra na Galiza*, op. cit., p. 146.

dos cruceiros galegos. Segundo Castelao, a figura de Cristo na cruz esculpida en pedra aparece por primeira vez nas cruces celto-británicas do século VII; nos últimos anos desta centuria ocupa o reverso das cruces procesionais –que tiñan, por suposto, a Cristo no anverso– a figura da Virxe María, representada coa súa dor e angustia. Como di Castelao, “nos primitivos cruceiros de Galiza, todos eles de tipo gótico, percíbense as cruces procesionais trasladadas do metal â pedra”⁷⁴; mais, tamén asegura o noso patriarca que, “o cruceiro galego chegou a ser tal no século XVII, xa entrado na estética enxebre do noso país, cando se desprende dos bultos decorativos da cruz e apareceu a Virxe das Angustias na cara envesa do crucifixo, é decir, cando se establece un equilibrio antre a door do Fillo e a door da Nai”⁷⁵.

Así pois, o lado anverso ou cara principal do cruceiro das Angustias presenta sobre a cruz a imaxe de Cristo morto e redentor do xénero humano a través do seu sacrificio, orientada cara á igrexa parroquial de Santiago de Pontedeume. Xesús aparece co rostro barbado lixeiramente inclinado á dereita, como se xa lle tivese entregado o espírito ao Pai. Nas primeiras representacións occidentais do Crucificado, Xesús estaba aínda vivo, coa cabeza erguida, ás veces mesmo mirando cara ao Ceo, pero é a partir do século XIII cando se xeneraliza a figura de Cristo morto nas cruces de pedra; como afirma Castelao, “así se vé na inmensa maioría dos nosos crucifixos, dacordo coa narración evanxélica, e nunca endexamáis se vé coa cabeza deitada cara o lado esquerdo”⁷⁶. Os cabelos do Salvador, que case lle chegan aos ombreiros, aparecen retirados da cara e suxeitos pola coroa de espiño, que simboliza a imaxe dun rei sacrificado porque o seu Reino non é deste mundo. Os seus brazos, espetados na cruz por medio dos cravos, preséntanse estendidos e deixan ver a súa musculatura, e os dedos das mans están lixeiramente apertados, case en forma de puño. O corpo de Cristo só está cuberto por un pequeno pano de pureza anoado á dereita e a súa delgadeza deixa asomar, incipientes, os ósos das costelas, aínda que non se percibe se ten xa a ferida da lanza coa que o soldado romano traspasara o seu costado dereito⁷⁷. As pernas únense á altura dos xeonllos e só se cruzan nos pés, o dereito sobre o esquerdo, suxeitos á cruz por un único cravo. Afirma Castelao que, durante a Alta Idade Media, “sempre aparecía o Redentor encravado na cruz con catro cravos, conforme o testemoio de San Ciprián, que viveu no tempo en que aínda se practicaba o sacrificio da crucifixión; pero a partir do século XIII xa se representou ao Redentor cos dous pés encravados xuntos e cun soio cravo, cicáis para conseguir un efecto de maior tortura [...]. Agora ben, nos cruceiros galegos e bretóns endexamáis se vé o crucifixo con catro cravos, senón con tres,

74. *Idem*, p. 149.

75. *Ibidem*.

76. *Idem*, p. 152.

77. Véxase *Xoán*, 19, 34. No lado destro das representacións aparecían os elementos positivos, como o sangue sacramental e fonte de vida vertido por Cristo na cruz e recollido, segundo as lendas artúricas, tamén incorporadas da cultura celta, no cáliz do Santo Graal, relacionado co milagre do Cebreiro e que se atopa tamén no escudo de Galicia.

Anverso do cruceiro das Angustias
e detalle da cruz

ao xeito renacentista, coa particularidade de que sempre, sempre, o pé dereito sobremonta o esquerdo”⁷⁸. Novamente, o cruceiro eumés respecta a tipoloxía dos cruceiros galegos e dos outros países relacionados coa cultura celta.

Ao pé da cruz, tamén no anverso deste cruceiro das Angustias, dispónse, no lado esquerdo, a figura de Xoán, que foi o único apóstolo de Xesús, segundo relatan as Sagradas Escrituras, que acompañou á Virxe María no momento máis doloroso da súa vida⁷⁹; o seu rostro imberbe, propio da súa xuventude, reflicte tamén a dor que sentiu ao ver morrer o seu Mestre na cruz; viste unha longa capa con pregos, que lle chega aos pés, suxeita coa man esquerda, e que deixa ver o seu brazo zurdo. No lado dereito está Pedro que, malia ter negado tres veces a Xesús⁸⁰, como o propio Mestre lle anunciara⁸¹, foi nomeado por Cristo como cabeza da súa Igrexa⁸²; Pedro está representado cos seus atri-

78. RODRÍGUEZ CASTELAO, A.D.: *As cruces de pedra na Galiza, op. cit.*, p. 151.

79. Cfr. *Xoán*, 19, 25-27.

80. Cfr. *Xoán*, 18, 16-27.

81. Cfr. *Xoán*, 13, 38.

82. “Ti es Pedro e sobre esta pedra vou edificar a miña Igrexa, e as portas do Inferno non prevalecerán en contra dela”; cfr. *Mateo*, 16, 18.

butos habituais, xa que porta na man esquerda a chave, que representa o poder de decisión da Igrexa na Terra e mais no Ceo⁸³, e na dereita, o Libro dos Apóstolos, símbolo da súa evanxelización.

A presenza destes dous discípulos de Xesús, no anverso do cruceiro, xunto a Santiago, o seu compañeiro no Colexio Apostólico, que aparece no reverso, destaca unha vez máis o feito de que eran os discípulos predilectos do Mestre. Só eles o acompañaron cando resucitou á filla de Xairo⁸⁴, tamén foron os escollidos para contemplar a Transfiguración do Señor no monte Tabor⁸⁵, e mesmo cando se retirou a orar no monte das Oliveiras en Xetsemaní, antes que ser entregado á súa Paixón, Morte e Resurrección, só levou consigo a eles os tres⁸⁶. Por outra banda, o capítulo II do Libro I do *Códice Calixtino* afirma que “así como por riba dos doce fillos de Israel puxo a tres patriarcas, isto é, Abrahán, Isaac e Xacob, así dos doce apóstolos elixiu tres baróns e mestres con preferencia aos demais, a saber, Pedro, Santiago e Xoán”⁸⁷. Ademais, tamén despois de mortos foron venerados de xeito especial os santuarios que gardan os seus restos pola cristiandade⁸⁸.

A imaxe da Virxe das Angustias, co seu Fillo no regazo, ocupa a parte superior do reverso da cruz. Asegura Castelao que “endexamais vin no reverso da cruz outra imaxe de santo que a da Virxe, nalgunha das súas advocacións; as máis das veces é Nosa Señora das Angustias con Xesucristo morto no colo [...]. A Nosa Señora das Angustias ten na Bretaña a mesma popularidade que ten na Galiza, aínda que as características iconográficas desemellen bastante. Aparece nos cruceiros bretóns pousada no capitel ou enriba do canzorro; contadas veces figura enclavada no centro da cruz tal como está nos cruceiros galegos [...]. A Piedade bretona é dun arte cicais máis requintado que o noso, pero menos

83. “Dareiche as chaves do Reino dos Ceos: todo o que ates na Terra ficará atado no Ceo e todo o que desates na Terra ficará desatado no Ceo”; cfr. *Mateo*, 16, 19.

84. Cfr. *Marcos*, 5, 35-42.

85. Cfr. *Marcos*, 5, 35-42.

86. Cfr. *Marcos*, 14, 32-42.

87. Cfr. LÓPEZ DÍAZ, X. (trad.): *Códice...*, *op. cit.*, p. 72; a versión en castelán, en MORALEJO, A., TORRES, C. e FEO, J. (trad.): *Liber...*, *op. cit.*, p. 31.

88. Así, di o capítulo XIX do Libro IV do *Códice Calixtino* que “a relixión cristiá adoita venerar con razón especialmente tres sés apostólicas principais sobre todas no mundo, a saber: a romana, a galega e a de Éfeso. Pois como o Señor distinguiu entre todos os apóstolos a tres, Pedro, Santiago e Xoán, aos cales revelou máis claramente que aos demais os seus segredos, segundo consta nos Evanxeos, do mesmo xeito determinou que estas tres sés fosen por mor deles reverenciadas sobre todas as demais do mundo [...]. Con razón se considera a Roma a primeira sé apostólica, porque Pedro, o príncipe dos apóstolos, consagrouna coa súa predicación, co seu propio sangue e co seu sepulcro. Con dereito tamén se ten a Compostela pola segunda sé, porque Santiago, que [...] nos ceos ten o primeiro posto entre eles [foi o primeiro dos apóstolos en sufrir o martirio e gañou así o trono de Gloria onde aparece sentado neste cruceiro], fortaleceuna antigamente coa súa predicación, sendo o primeiro laureado co martirio, consagrouna co seu santísimo sepulcro e agora ilustra cos seus milagres e non cesa de enriquecela constantemente cos seus inesgotables beneficios. Chámase terceira sé con razón Éfeso, porque san Xoán Evanxelista compuxo nela o seu Evanxeo [...] e o seu *Apocalipse* [...] e consagrouna coas súas predicacións e milagres e coa basílica que edificou nela e ata coa súa propia sepultura”; cfr. *idem*, p. 430; na versión en castelán, p. 480 e 481.

espontáneo e variado”⁸⁹. No cruceiro de Pontedeume, a figura da Virxe das Angustias ten un tamaño algo maior có seu Fillo, como acontece na meirande parte das desta tipoloxía que se poden atopar en Galicia, o que é xustificoado por Castelao con razóns de carácter estrutural e sentimental. “Se a Piedade estivese pousada [...], a súa silueta tería a forma triangular i entón a figura de Xesucristo aumentaría a forteza da base; pero a Piedade dos cruceiros está dependurada, e os nosos artistas de pedra escolleron a forma romboidal para distribuiren mellor os pesos. En canto ao carácter ideolóxico [...], os nosos canteiros, deixándose levar pol-o sentimento, non podían maxinar un home no colo da nai. Para os artistas canteiros, Xesucristo sempre é pequeno, sempre é o Neno, porque é o Fillo, e os fillos somos sempre pequenos no colo das nosas nais”⁹⁰.

A tipoloxía da escena da Nai de Cristo co seu Fillo morto no regazo é moi variada nos cruceiros galegos. No de Pontedeume, a Virxe sostén o tronco de Xesús, envolto nun sudario, co seu brazo dereito e inclina, chea de dor, a cabeza cara a ese lado para contemplar o rostro exánime do seu Fillo, que mantén inerte a súa cabeza e os ollos pechados mentres que María o acariña coa man. O brazo dereito do Salvador, demasiado grande en proporción co resto do corpo, está caído e sen vida. Co brazo esquerdo, a Nai agarra as pernas encollidas de Cristo, como cando o acochou no seu colo no humilde portal de Belén onde nacera. A muller que lle dera a vida ao Fillo de Deus acolle o corpo indefenso de Xesús no momento final da Paixón que lle tocou sufrir para poder resucitar como Redentor de todos os homes; así aparece a Virxe no primeiro intre da vida de Cristo e mais na hora da súa morte. A dor como camiño de salvación é unha metáfora do Camiño de Peregrinación, “que é algo excelente, pero estreito, pois estreito é o camiño que leva ao home á vida [...], ausencia de vicios, mortificación dos corpos, aumento das virtudes, perdón para os pecadores, arrepentimento para os penitentes, vieiro dos xustos, amor para os santos, fe na resurrección e na recompensa dos benaventurados, afastamento do Inferno, acercamento ao Ceo”⁹¹, segundo o sermón *Veneranda Dies* do *Códice Calixtino*.

No Pórtico da Gloria, meta da peregrinación, está a imaxe do Salvador, que mostra as feridas das mans, dos pés e do costado, e debaixo do Redentor, Santiago, que, despois do seu martirio pola espada por mandato de Herodes Agripa, foi merecente de sentar no trono da Gloria, como a figura que o representa no parteluz; igualmente Santiago, “a cantos, animados e de bo desexo, van peregrinando onda el á terra de Galicia, a outros tantos fai pasar do mar do mundo de Galilea ao lugar do Paraíso”⁹². Así tamén, sedente e en maxestade, triunfante sobre a morte, aparece no cruceiro de Pontedeume coa filacteria na

89. RODRÍGUEZ CASTELAO, A.D.: *As cruces de pedra na Bretaña*, op. cit., p. 32.

90. RODRÍGUEZ CASTELAO, A.D.: *As cruces de pedra na Galiza*, op. cit., p. 164.

91. Cfr. LÓPEZ DÍAZ, X. (trad.): *Códice...*, op. cit., p. 213; a versión en castelán, en MORALEJO, A., TORRES, C. e FEO, J. (trad.): *Liber...*, op. cit., p. 195.

92. Véxase o capítulo VII do Libro I do *Códice Calixtino*; cfr. *idem*, p. 138; na versión en castelán, p. 101.

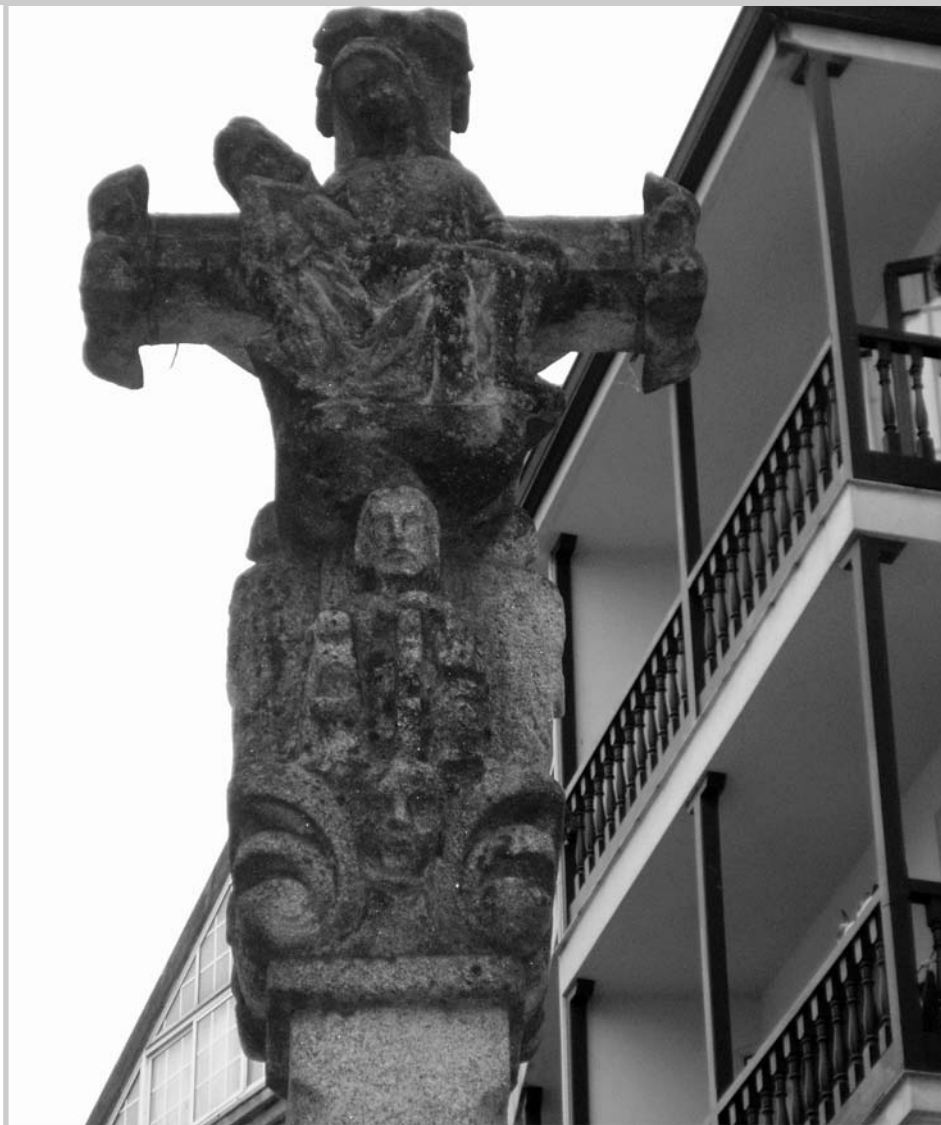

man dereita, na que foron copiadas as Escrituras, que mostran o modelo de vida que teñen que seguir os cristiáns, e o bordón en forma de tau, que simboliza, así mesmo, a cruz salvadora, na esquerda. O rostro de Santiago ten barba, como en todas as representacións que del coñecemos, pero non está coroado de Gloria nin nimbado, como en moitas das imaxes en maxestade das que sabemos. Así tamén, sen coroa nin auréola, foron labradas a figura pétreo que preside o retablo maior da igrexa parroquial de Santiago de Pontedeume e a de madeira das Virtudes.

Non é moi habitual a presenza da imaxe de Santiago na cruz dos cruceiros galegos, que si adoita aparecer nos fustes ou varais. Como asegura Castelao, “o varal dos cruceiros galegos non é tan simple como o dos calvarios bretóns, pois nestes é rarísimo ver santiños esculpidos, antramentras que nos de Galiza vense a decotío”⁹³. Así e todo, o cruceiro do Home Santo, chantado na praza Oito de Marzo, preto de San Domingos de Bonaval e da Porta do Camiño, en Santiago de Compostela, pola que entraban no recinto amurallado os peregrinos procedentes do Camiño Francés, acolle no anverso da cruz a imaxe de Santiago co bordón e os atributos de peregrino, acompañado polos seus discípulos Teodoro e Atanasio. Ademais, tampouco é frecuente que se dispoña no reverso do monumento,

Reverso do cruceiro das Angustias e detalle do capitel

93. RODRÍGUEZ CASTELAO, A.D.: *As cruces de pedra na Galiza*, op. cit., p. 137.

Detalle da cruz do reverso do cruceiro das Angustias

como no das Angustias, senón que, decote, se aloxa no anverso. O capitel do anverso, igual que o do reverso, está decorado por tres follas de acanto a cada lado da cabeza dun anxo, que semellan tamén as súas ás.

Pola súa parte, o fuste, no anverso, ten gravado en relevo o escudo de Pontedeume, sen coroa real, que acolle o Torreón dos Andrade, sostido polas cabezas do oso e mais do xabaril, símbolos da Casa dos Andrade, que se dispoñen sobre unha ponte de tres arcos

Detalle do escudo eumés no anverso do fuste do cruceiro das Angustias

onde van morrer á ría de Ares as augas do Eume; a ponte, que acolleu antano un hospital de peregrinos a Santiago, e mais o río forman o nome de Pontedeume; nos outros tres lados o fuste é liso.

Debido á inclinación da rúa de San Agustín, o cruceiro está chantado sobre catro chanzos no lado anverso e cinco no reverso.

6. O CRUCEIRO PARROQUIAL DE SANTA MARÍA DE CENTROÑA

Na parroquia de Santa María de Centroña, no concello de Pontedeume, podemos atopar dous cruzeiros que teñen no seu fuste a figura do apóstolo Santiago. Preto da igrexa parroquial, chantado nunha encrucillada, atópase o primeiro, a carón dunha fonte con pía para lavar moi ben conservada, polo camiño que baixa cara á praia. A figura de Cristo cravado na cruz, que mira cara ao templo parroquial, preside o lado anverso. A imaxe do Redentor presenta un certo hieratismo que o diferencia do das Angustias de Pontedeume. O rostro de Cristo, barbado e con longa melena, dispónse, como é preceptivo, cara ao lado dereito, lixeiramente inclinado, indicando que xa lle entregara a súa alma ao Pai. Na posición dos brazos estendidos e suxeitos cos cravos á cruz é onde se percibe con máis claridade o devandito hieratismo. O seu escualido corpo, só cuberto por un pano de pureza anoadado ao lado dereito, deixa ver as costelas, pero non se percibe a ferida da lanza pola que verteu o seu prezado

sangue mesturado con auga. As pernas xúntanse á altura dos xeonllos e só se cruzan para que o pé dereito monte sobre o esquerdo e un único cravo sexa o que os espete na cruz

salvadora na que remata a Paixón de Xesús. A coroa de espiño, que lle cingue a cabeza, e o letreiro situado na parte superior da cruz, no que cómpre supoñer que estaba inscrito o acrónimo INRI, porque non se chega a ler, certifican que Cristo é rei, malia que o seu Reino Celestial non sexa deste mundo.

O devandito cruceiro presenta na cruz do seu reverso a imaxe da Virxe do Carne, sobre unha pequena peña unida ao capitel pola cruz. Cobre o seu corpo cunha túnica e un amplo manto e está coroada de Gloria. Leva no seu colo, suxeito co brazo esquerdo, o seu Fillo neno, que semella esbozar un pequeno sorriso. Da man dereita da Nai de Deus pende o seu escapulario bendito. A Virxe fixo a promesa de que quen o levase consigo no momento da súa morte non sufriría as penas do Inferno. Así aparece en moitos petos de ánimas espallados por toda Galicia a imaxe da Virxe do

Anverso e detalle do reverso do cruceiro da igrexa parroquial de Santa María de Centroña

Carme rescatando as benditas ánimas do Purgatorio co escapulario nas mans. Do mesmo xeito, no arco da columna do forno que acolle a talla da Virxe do Carme na fachada da igrexa do seu convento compostelán, por onde chegan á catedral os peregrinos procedentes de Pontedeume a través do Camiño Inglés, está gravada a inscrición que garante que “quien muriere con este escapulario no padecerá el Fuego Eterno”. Como afirma Castelao, “non é que na Galiza se deixe de pensar no Inferno; pero preferimos o Purgatorio e non deixamos de saber cánta é a fondura do abismo que arreda o ben do mal. En Galiza o demon non é un persoaxe tan terrible como se pinta, porque o vemos vencido baixo os pés de San Miguel⁹⁴ [...]. A idea consoladora do Purgatorio responde moito mellor que o terrible Inferno ás creencias saudosas e antergas do povo galego, concordando íntimamente cos fondos insobornables da nosa relixiosidade [...]. A idea do Purgatorio produxo a expansión dos cruceiros e a invención dos retábulos das Ánimas, que na veira dos camiños demandan esmolos e preces”⁹⁵.

No capitel está representada a cabeza dun anxo rodeado de follas de acanto como elemento decorativo, tanto no anverso como no reverso.

No trono celeste, gañado polo seu martirio pola espada, pero tamén polo sacrificio de Cristo, está representada a figura de Santiago sedente e en maxestade no anverso do varal do cruceiro, debaixo do Redentor, dun xeito practicamente idéntico que no parteluz do Pórtico da Gloria, onde foi colocado baixo a imaxe do Salvador que mostraba as chagas da súa Paixón. O rostro barbado de Santiago, que deixa ao descuberto unha

Imaxe de Santiago sedente e da estrela no anverso do fuste do cruceiro parroquial de Centroña

94. Como na imaxe procesional acollida na capela do santo no monte de Breamo.

95. RODRÍGUEZ CASTELAO, A.D.: *As cruces de pedra na Galiza*, op. cit., p. 133-135.

ampla fronte, aparece nimbado, como símbolo da súa santidade, que o fixo merecente do Paraíso, e a auréola está decorada con pequenos vultos pétreos, que lembran as pedras preciosas que orlan a do Apóstolo no parteluz do devandito Pórtico da Gloria na catedral de Santiago. Como o seu modelo compostelán, o Santiago do cruceiro de Centroña viste unha humilde túnica e porta na man dereita o pergameo no que estaban gravados o seu nome ou as Sagradas Escrituras e na esquerda, o bordón con forma de tau, que tamén utilizan como símbolo da cruz os irmáns da Orde de San Francisco, peregrino a Santiago no ano 1214 e impulsor da hospitalidade no Camiño.

A figura de Santiago dispónse sobre unha pequena peaña e debaixo dela está esculpida a estrela de seis puntas⁹⁶ que alumeou o sepulcro que gardaba os restos do Apóstolo no *Locus Sancti Iacobi* e que lles permitiu ao eremita Paio e ao bispo Teodomiro (¿810?-847) descubrir, de xeito milagroso, o prezado tesouro das súas sagradas reliquias. O varal do cruceiro parroquial de Santa María de Centroña forma un prisma hexagonal desde o capitel ata a imaxe sedente de Santiago e a partir desta presenta só catro caras. O fuste non acolle santo ningún no seu reverso.

O cruceiro está erguido sobre catro chanzos por cadansúas caras.

7. O CRUCEIRO DO PARQUE DO MUÍÑO EN CENTROÑA

Tamén na parroquia de Centroña, no parque do Muíño, á beira dereita da estrada que vai á Coruña pola costa, hai un cruceiro, cuxo Cristo mira cara á igrexa parroquial. No anverso da súa cruz, dispónse a figura do Redentor, que o canteiro que o labrou suxeita con tres cravos, un que lle perfora os dous pés –o dereito sobre o esquerdo, como marca o canon establecido– e os outros dous para as mans. O hieratismo que presenta é mesmo maior que o do seu compañeiro e veciño de parroquia. O escuálido Salvador mostra as incipientes costelas núas, só está cuberto pon un pano de pureza anoado ao seu lado dereito, e volve o seu rostro barbado, coroadado de espiño e cunha melena que lle cobre os ombreiros, cara á dereita, como é normativo. A cabeza aparece lixeiramente inclinada e os ollos pechados, como se acabase de morrer. Sobre a coroa de espiño pode verse o letreiro no que non está gravado a acrónimo INRI que designaba a Xesús o Nazareno como rei dos xudeus.

O reverso do cruceiro do Muíño acolle na súa cruz a imaxe da Asunción de María, que é a advocación da parroquia de Centroña. A súa figura cobre a cabeza cunha touca e viste unha túnica con amplos pregos que non lle chega a tapar os seus pés descalzos.

96. Burgoa Fernández di que é un “antigo símbolo grego e romano da divindade”; cfr. BURGOA FERNÁNDEZ, J.J.: *Cruceiros...*, *op. cit.*, p. 52.

Subida nunha pequena nube, a Virxe ascende ao Ceo, cun amplo sorriso e coas mans dereitas, como símbolo da aceptación da vontade de Deus, que marcou a súa vida desde que o arcanxo Gabriel lle anunciara que sería a Nai do Salvador⁹⁷. Neste momento do tránsito de María cara á Gloria, representado no cruceiro, foi despedida por Santiago e outros dos apóstolos, segundo o relato dos *Evanxeos Apócrifos*.

Os capiteis, idénticos nas catro caras do cruceiro, están decorados con follas de acanto, que lle serven de marco a unha vieira xacobeá, que é o complemento dos atributos de peregrino que Santiago porta no varal, é dicir, o Libro dos Apóstolos, o bordón e mais a cabaza.

O fuste presenta un prisma de catro caras e no seu anverso, sobre unha pequena peaña con forma de vieira, dispónse unha imaxe de Santiago Peregrino, na que tamén domina o hieratismo e cuxa figura mostra unha notable desproporción nas súas medidas, sobre todo nas mans, que teñen un tamaño

97. "Velaquí a escrava do Señor. Cúmprase en min o que dixeches"; cfr. *Lucas*, 1, 38.

Anverso e detalle do reverso do cruceiro do Muíño en Centroña

algo máis grande que a cabeza e moitísimo maior cós pés. O santo aparece ergueito, co seu bordón de camiñante coroado pola cabaza que garda a auga ou o viño para calmar a sede. Sostén o bordón, no que semella que non se apoia, coa súa man dereita e coa esquerda leva onda o corazón o Libro dos Apóstolos, o que nos indica que evangelizou estas terras e que está disposto a todo por difundir a mensaxe de Xesús, mesmo ao martirio, como aconteceu en Xerusalén cando Herodes Agripa mandou que lle cortasen a cabeza cunha espada. Viste unha longa túnica pola que lle asoman os pés espidos. O seu rostro barbado, cunha media melena retirada que deixa ao descuberto unha ampla fronte, mostra, nos seus ollos pechados, o cansazo dos peregrinos cando se deteñen para coller folgos no medio do Camiño, pero tamén a paz que lles proporciona esta ruta xacobeá de peregrinación, sabedores de que

ao final lles agarda na súa meta a Porta do Paraíso, se entran na catedral compostelá pola fachada da Acibechería, ou o Pórtico da Gloria, se é que o fan pola do Obradoiro. A meta

do Camiño de Peregrinación é unha metáfora do Ceo como premio aos que se esforzan por seguir a Cristo, que é “o Camiño, a Verdade e mais a Vida; ninguén chega onda o Pai máis que por Min”⁹⁸.

Esta imaxe de Santiago representado como peregrino nos fustes dos cruceiros, aínda que talvez non sexa tan habitual como a de Santiago sedente e en maxestade, está tamén moi estendida nas cruces de pedra de Galicia e mesmo de Portugal.

O cruceiro atópase erguido sobre tres chanzos.

8. O CRUCEIRO PARROQUIAL DE SANTIAGO DE BOEBRE

O templo parroquial de Santiago de Boebre, no concello de Pontedeume, ten chantado no seu adro un cruceiro coa imaxe do Apóstolo no anverso do seu varal. O Cristo que se dispón na cruz do seu anverso inclina a cabeza coroada de espiño, que cae lixeiramente cara á dereita, como marca o canon estabelcido. Non presenta un hie-ratismo tan marcado como os anteriores, aínda que si ten en común con eles o feito de que está suxeito á Cruz por tres cravos, dous nas extremidades superiores, un en cadansúa man, e o outro nos pés, que aparecen sobrepostos, o dereito enriba do esquerdo; así como a súa case extremada del-gadeza no rostro e no corpo, que só está cuberto por un pequeno pano de pureza tamén anoado no lado dereito; e a ausencia do acrónimo INRI no cartel da parte superior da cruz.

Imaxe de Santiago Peregrino no varal do cruceiro do Muíño en Centroña

98. Xoán, 14, 6.

Anverso e reverso do cruceiro do adro da igrexa parroquial de Santiago de Boebre

O reverso deste cruceiro de Boebre acolle a imaxe da Virxe do Carme, cunha feita-
ra moi semellante á que xa describimos no cruceiro da igrexa parroquial de Santa María
de Centroña. Así e todo, a súa figura presenta unha labra algo menos fina, requintada e
rica en detalles.

Tamén dispón no seu capitel, como nos outros cruceiros que analizamos, agás o do
parque do Muíño, que estaba decorado con cunhas de vieira, a cabeza dun anxo no medio
rodeado de follas de acanto como elemento ornamental.

O fuste, no seu anverso, acolle sobre unha pequena peaña unha imaxe de Santiago
sedente e en maxestade case idéntica á do Apóstolo do cruceiro da igrexa parroquial de

Santa María de Centroña. A auréola que acredita a súa condición de santo presenta unha decoración que trata de imitar as perlas preciosas que ten o nimbo do Santiago do parteluz do Pórtico da Gloria, con cuxa imaxe garda unha enorme semellanza. Viste unha humilde e longa túnica que deixa ver os seus pés espidos, o seu rostro é barbado, porta na man dereita a filacteria, na que se escribiron as Sagradas Escrituras ou unha cartela co seu nome, e na esquerda, o bordón con forma de tau, símbolo da cruz salvadora, e aparece sentado no trono celeste que obtivo como recompensa polo seu martirio por mandato de Herodes Agripa.

O cruceiro está chantado sobre unha pequena rocha e presenta un só chanzo, bastante elevado, en cadansúas catro caras.

Imaxe de Santiago sedente e en maxestade no varal anverso do cruceiro de Boebre

9. O CRUCEIRO DO FALUCHO NO CAMIÑO A SAN MIGUEL DE BREAMO

Por outra parte e como dato curioso, ao pé do camiño da romaría de San Miguel de Breamo, na súa beira esquerda, na subida que comeza despois do tramo final das escaleiras de Vista Alegre, hai tamén un cruceiro no chalé coñecido como O Falucho, que ten no anverso do seu varal a imaxe de Santiago Peregrino.

O Cristo do anverso da cruz mira á igrexa parroquial de Santiago de Pontedeume. Presenta un acusado hieratismo na posición dos seus brazos, que non se corresponde co do resto do corpo, igual que o desmesurado tamaño destas extremidades superiores, maior en proporción que o tronco e as pernas. A cabeza, coroada de espiño, dispónse levemente inclinada sobre o ombreiro dereito e semella inerte, como se o Salvador xa tivese padecido o seu martirio redentor. O escualido tronco aparece espido até a cintura, desde onde se inicia un lixeiro escorzo das súas pernas cara á esquerda, que só se cruzan á altura dos pés cravados na cruz, o dereito sobre o esquerdo, como é preceptivo. Xesús só está cuberto por un pano de pureza, que aparece anoado ao lado dereito e debuxa dous amplos pregos. O letreiro que indica que é Xesús Nazareno, o rei dos xudeus, está pendurado no alto da cruz, pero as letras apenas chegan a verse.

Anverso e reverso do cruceiro con Santiago Peregrino no camiño cara a San Miguel de Breameo

O reverso da cruz salvadora acolle unha imaxe da Asunción da Virxe María que sobe cara ao Ceo nunha nube. Cobre a súa cabeza cun amplo manto que lle chega aos pés e lle cingue a súa esvelta figura. O rostro levemente inclinado, os ollos pechados e as mans dereitas á altura do corazón, en actitude de oración, simbolizan a entrega á vontade de Deus que caracterizou a súa vida e o éxtase que para ela supón a súa ascensión ao Ceo, como recollía o relato dos *Evanxeos Apócrifos*, contemplada por Santiago e outros apóstolos.

Os catro capiteis están decorados por cabezas de anxos rodeadas por follas de acanto que semellan as ás.

O fuste presenta catro caras e aloxa no seu anverso unha pequena imaxe de Santiago Peregrino, que leva a cabeza descuberta e ten unha media melena que deixa ver unha ampla fronte. O santo mostra o seu rostro barbado, viste unha longa túnica pola que asoman os seus pés espidos e reflicte un acusado hieratismo na súa figura. Coa man dereita agarra un bordón de peregrino no que se apoia levemente, que lle chega á altura da cabeza e leva pendurada a cabaza onde se gardaba a pequena dose de bebida, e coa esquerda sostén por debaixo o Libro dos Apóstolos. Empoleirado sobre a súa peaña con forma de vieira, Santiago contempla unha das máis fermosas vistas da vila da que é padroeiro, da ría de Ares e do golfo Ártabro polo que chegaran os celtas a estas terras antes de que el viñese para as evanxelizar.

O cruceiro está ergueito sobre tres chanzos.

Á esquerda deste cruceiro levántase outro dos nosos símbolos ancestrais, o hórreo. Como este, moitos hórreos teñen como elemento decorativo a cruz exenta, que adoita mirar cara á igrexa parroquial, o mesmo que acontece co anverso dos cruceiros, que, porén, acollen normalmente o Xesús Cristo na cruz. Moito se ten discutido sobre a súa orixe prerromana, castrexa ou romana, verbo das súas tipoloxías ou dos seus elementos decorativos e simbólicos, pero aínda hoxe as conclusións non son definitivas⁹⁹; así e todo, ninguén dubida da súa importancia na Etnografía de Galicia. Segundo Castelao, “o hórreo galego [...] é unha ucha sagra, que garda o pan de todo o ano [...], un relicario, que garda o corpo do Noso Señor. Os estranxeiros que visitan o noso país toman os hórreos por capeliñas ou por moimentos funerarios, a causa do seu feitío relixioso, sempre coroadado por unha cruz [...]. A feitura relixiosa dos hórreos galegos provén do respecto que sentimos polo pan. Ningún galego criado na lentura relixiosa pode poñer o seu pé enriba dunha frangulla de broa, que recolle do chan dándolle un bico, e co mesmo respecto se tratan as espigas do centeo, do trigo e do millo. En moitos logares de Galiza, cando o ceo ameaza serabia, os labregos poñen un cacho de pan no peitoril das fiestras que dan cara os nubeiros e tronantes –deidades malinas– «para que Deus non consinta que se apedrée o seu corpo». E os hórreos gardan o pan, e por eso teñen a feitura de relicarios. Tanto é así que algunhas veces o piorno está enriba do portalón, porque ten máis virtudes e máis poderío que unha simple cruz”¹⁰⁰.

99. Véxase GEADA UZAL, A.: *Tipoloxía de hórreos na comarca do Eume*, “Cátedra”, 10, Pontedeume, 2003, p. 7-41.

100. Cfr. RODRÍGUEZ CASTELAO, A.D.: *As cruces de pedra na Galiza*, op. cit., p. 94 e 96.